

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΛΛΑΔΑ, ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ:
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, 1928-1932

Εισαγωγή – Η Ελλάδα μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης

Οι τελικές αποφάσεις της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης με τη σύναψη συνθήκης ειρήνης στις 24 Ιουλίου 1923 ανάμεσα στη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ιαπωνία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία από τη μία πλευρά και στην Τουρκία, από την άλλη, έδωσαν λύσεις σε διάφορα προβλήματα (οικονομικά κ.ά.) σχετικά με την αποκατάσταση της ειρήνης, καθόρισαν την εδαφική διαμόρφωση του ελληνικού κράτους και τελικά θα προδιέγραφαν τον ρόλο του στο πλαίσιο μίας νέας διεθνούς πραγματικότητας.¹

Μετά την κρίσιμη καμπή της Συνθήκης του 1923 θα επερχόταν η αναθεώρηση του όλου συστήματος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Σταθερή βάση θα αποτελέσει έκτοτε η προσήλωση στο καθεστώς των συνθηκών και επιδίωξη της χώρας θα είναι η διαφύλαξη της ανεξαρτησίας της σε συνδυασμό με τη συμμετοχή στο δίκτυο της διεθνούς συνεργασίας.² Η επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 θα είναι αποφασιστικής σημασίας, μετά από μία περίοδο αμηχανίας, υποχωρήσεων και οπισθοδρομήσεων των ελληνικών κυβερνήσεων υπό το κράτος περιφερειακών και γε-

1. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 19 κ.ε. και 121 κ.ε. και Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, τ. Α', Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 169.

2. Στο ίδιο, σ. 184 κ.ε.

νικότερων διεθνών πιέσεων, με αποτέλεσμα η χώρα να αναχθεί σε υπολογίσιμο παράγοντα στον ευρύτερο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Η περίοδος 1928-1932 επρόκειτο να αποτελέσει κατ' εξοχήν περίοδο κατά την οποία το ελληνικό κράτος εφάρμοσε με συνέπεια μία συνολική αναπτυξιακή πολιτική. Και μπορεί το 1932 το εκλογικό σώμα να χρέωσε στην κυβέρνηση Βενιζέλου τις συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης, ωστόσο η πολιτική της συνέβαλε καθοριστικά στο να επιτευχθεί μακροπρόθεσμα ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής και μεγαλύτερη οικονομική αυτοτέλεια.³ Ήδη κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας το 1928 ο Βενιζέλος ανακοίνωνε την πρόθεσή του να αυξήσει την παραγωγική δραστηριότητα και να ενισχύσει τη βιομηχανία της χώρας με την εκτέλεση έργων υποδομής, να βελτιώσει τη δημόσια διοίκηση και να φέρει εις πέρας μεταρρυθμίσεις που θα έκαναν την Ελλάδα «αγνώριστη» στο τέλος της τετραετίας.⁴ Τα παραπάνω παρέπεμπαν στον βασικό στόχο του Κρητικού πολιτικού, δηλαδή την ανασυγκρότηση της Ελλάδας ως κράτους ευρωπαϊκού.⁵

Ο Βενιζέλος θα μειώσει τις υπερβολικές στρατιωτικές δαπάνες (κρατώντας παράλληλα με επιτυχία τον στρατό έξω από την πολιτική),⁶ έχοντας ως στόχο να αξιοποιήσει πλήρως τις δυνατότητες της εθνικής οικονομίας για ανάπτυξη, παραγωγική δραστηριοποίηση και κοινωνική περίθαλψη. Ήταν, εξάλλου, η εποχή που η Ευρώπη ήταν εναντίον της ιδέας του πολέμου και η προοπτική μίας νέας σύρραξης στο ευρύτερο διεθνές πεδίο δεν διαφαινόταν άμεσα, αφού οι πηγές πιθανών κινδύνων, η Γερμανία και η Ρωσία, είχαν είτε συντριβεί είτε περιοριστεί.⁷ Όντας προσηλωμένος στην προσπάθεια ανόρθωσης της χώρας μέσα

3. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Ο μηχανισμός της Οικονομικής Κρίσης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 330 και Θάνος Βερέμης, «Η Εποχή (1900-1936)», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 24.

4. Βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1983, σ. 37 και Ioannis Stefanidis, «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», στο Paschalis Kitromilides (Editor), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Institute for Neohellenic Research – National Hellenic Research Foundations, Edinburgh University Press 2006, σ. 195.

5. Βλ. Κώστας Κωστής, «Η μεγάλη τετραετία. Το στοίχημα της οικονομίας: αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 333.

6. Βλ. Stefanidis, *ό.π.*, σ. 197.

7. Βλ. Philip Carabott, «The Briand Plan for European Federal Union and Greece», στο Philip Carabott (Ed.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship*, Centre

σε κλίμα σταθερότητας, ο Έλληνας πρωθυπουργός θα ενίσχυε με την πολιτική του τη διπλωματική θέση της χώρας, παγιώνοντας την ειρήνη και τη διακρατική συνεργασία.

Εξάλλου, η Ελλάδα δεν είχε πλέον εδαφικές διεκδικήσεις, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και ο Βενιζέλος εργαζόταν συστηματικά για την περαιτέρω εδραίωση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή. Ο Κρητικός πολιτικός πίστευε, μάλιστα, όταν αναλάμβανε την πρωθυπουργία το 1928, ότι η Ευρώπη δεν θα γνώριζε κανέναν πόλεμο μέσα στην επόμενη δεκαετία, πεποίθηση η οποία επιβεβαιώθηκε οριακά.⁸ Πάντως, όταν το 1932 οι συνθήκες άλλαξαν με την άνοδο της χιτλερικής Γερμανίας και τη γερμανο-ιταλική προσέγγιση, ο Βενιζέλος είχε ήδη χάσει την εξουσία και τρία χρόνια αργότερα, το 1935, θα αποσυρόταν οριστικά από την πολιτική.

Η εξωτερική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου 1928-1932

Όπως αναφέρθηκε, η πολιτική του Βενιζέλου καθ' όλη τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του την περίοδο 1928-32 βασίστηκε στην ενεργό συμμετοχή της Ελλάδας σε διαδικασίες με στόχο τη σταθεροποίηση της ευρωπαϊκής ειρήνης και συνεργασίας – με την ιδιαίτερα σημαντική προσωπική συμβολή του ιδίου. Απτή απόδειξη θα αποτελέσει η ανεπιφύλακτα θετική απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού (μία από τις τέσσερις ή πέντε σε σύνολο είκοσι επτά) στο υπόμνημα της 1ης Μαΐου 1930 του Γάλλου υπουργού των Εξωτερικών, Aristide Briand, που πρότεινε τη σύσταση Ομοσπονδίας των Ευρωπαϊκών Κρατών.

Η στάση του αυτή δεν αποτελεί εκδήλωση μεμονωμένη ή τυχαία. Στα Πανερωπαϊκά Συνέδρια του 1926 στη Βιέννη και του 1930 στο Βερολίνο, ο Βενιζέλος –προσηλωμένος στο καθεστώς της ειρήνης και στους κανόνες της διεθνούς νομιμότητας– είχε ταχθεί στο πλευρό των πρώτων Ευρωπαϊστών και είχε εκφράσει την επιθυμία του για ευόδωση των σκοπών της Πανευρωπαϊκής Ένωσης. Η τοποθέτηση του Έλληνα πρωθυπουργού απέναντι στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης και η θετική αντίδρασή του απέναντι στο σχέδιο Μπριάν βασιζόταν στην αποτίμηση των ζωτικών συμφερόντων της Ελλάδας (πολιτική σταθερότη-

for Hellenic Studies, King's College London 1995, σ. 55 και Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σ. 208.

8. Στο ίδιο.

τα, εδαφική ασφάλεια και οικονομική ανάπτυξη) και βέβαια εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο των ιδεολογικών του προσανατολισμών.⁹

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 οι σχέσεις της Ελλάδας με τις τέσσερις γειτονικές της χώρες (Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Τουρκία, Αλβανία) βρίσκονταν σε κατάσταση έντασης, αλλά και οι σχέσεις της με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία ήταν σε κρίσιμη καμπή, αφού οι τελευταίες δεν την έβλεπαν ως υπολογίσιμο παράγοντα, περιοριζόμενες σε συστάσεις για προώθηση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης και τακτοποίησης των διαφορών με τη Γιουγκοσλαβία.¹⁰ Η ελληνική εξωτερική πολιτική βρισκόταν σε σταυροδρόμι και ο Βενιζέλος θα αναλάμβανε να φέρει εις πέρας τον επαναπροσδιορισμό της. Η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας το καλοκαίρι του έτους αυτού θα επιβεβαίωνε –σε καιρό ειρήνης πλέον– τη διπλωματική του δεινότητα.¹¹

Ήδη κατά τη διάρκεια του προεκλογικού του αγώνα προανήγγειλε τις βασικές του θέσεις στην εξωτερική πολιτική: αναγνώριση του status quo, αυστηρή τήρηση των αρχών και σκοπών της Κοινωνίας των Εθνών, ειρηνική επίλυση των διαφορών και οικοδόμηση φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη –συμπεριλαμβανομένων και παλαιότερων εχθρών, όπως η Βουλγαρία και η Τουρκία– και τέλος δημιουργία καλών σχέσεων με την Ιταλία, αναγνωρίζοντάς την ως ισχυρό γείτονα και καθιστώντας την ίση με τις άλλοτε προστάτιδες δυνάμεις της Ελλάδας, Μεγάλη Βρετανία και Γαλλία.¹²

Με την ανάληψη των καθηκόντων του το καλοκαίρι του 1928 ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα επεδίωκε τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων της Ελλάδας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις μέσα από μία έντονη διπλωματική δραστηριότητα, προκειμένου να αποκαταστήσει τη διαπραγματευτική ισχύ και τα γενικότερα διεθνή συμφέροντα της χώρας. Το αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν να ενισχυθεί σημαντικά η θέση της Ελλάδας διεθνώς μέσα στους πρώτους μήνες της πρωθυπουργίας του.

Πρώτος καρπός της έντονης διπλωματικής του προσπάθειας θα είναι η υπογραφή, στις 23 Σεπτεμβρίου 1928 στη Ρώμη, ελληνοϊταλικής συνθήκης «φιλίας,

9. Βλ. Σβολόπουλος: *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, ό.π., σ. 230-231, Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, ό.π., σ. 220 κ.ε., Carabott, ό.π., σ. 60 κ.ε. και Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου στο Βερολίνο, 1 Οκτωβρίου 1929, στο ΡΑ ΑΑ, R 72616.

10. Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1955, τ. Β', σ. 50 κ.ε.

11. Βλ. Stefanidis, ό.π., σ. 217.

12. Βλ. Δαφνής, ό.π., τ. Α', σ. 390.

συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού», η οποία κατέγραφε την κοινή επιθυμία για συνεργασία στον πολιτικό και οικονομικό τομέα και την προσήλωση στις αρχές του Συμφώνου της Κ.τ.Ε. Ταυτόχρονα, ο Έλληνας πρωθυπουργός διατηρούσε τη διπλωματική ανεξαρτησία της χώρας του, χωρίς να αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις μίας συμμαχίας με την Ιταλία, παρ' ότι η τελευταία το επιθυμούσε, εξασφαλίζοντας παράλληλα την άγραφη εγγύηση για την ακεραιότητα της Θεσσαλονίκης.¹³ Ιδιαίτερα στην περίπτωση της προσέγγισης με την Ιταλία, ο Βενιζέλος έδρασε ως *Realpolitiker* με γνώμονα τα συμφέροντα της πατρίδας του και παρά την αντιπάθειά του στο φασιστικό καθεστώς, το οποίο όχι μόνον του επεφύλαξε εξαιρετική υποδοχή, αλλά και του απένειμε το ανώτατο ιταλικό παράσημο.¹⁴

Ο Βενιζέλος φρόντισε με την ανοιχτή διπλωματία του να εξασφαλίσει από την πλευρά της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας την αποδοχή των ενεργειών του σχετικά με την αποκατάσταση σχέσεων με την Ιταλία.¹⁵ Η μετάβασή του και στις δύο χώρες –αλλά και στη Γιουγκοσλαβία– μετά το «άνοιγμα» στη Ρώμη, θα συντελούσε στην αποφυγή παρεξηγήσεων προς την πολιτική του. Ήθελε να δείξει ότι είχε φιλειρηνικές προθέσεις, υπεδείκνυε όμως με τρόπο και αποφεύγοντας να εξοργίσει το Παρίσι και το Βελιγράδι, ότι ήταν σε θέση πλέον να ανατρέψει την ισορροπία στη Βαλκανική υπέρ του Μουσολίνι.¹⁶

Κάνοντας σαφές ότι η Ελλάδα ήθελε φιλικές σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία –πρόθεση στην οποία και εκείνη ανταποκρίθηκε θετικά, αλλά και η Γαλλία, η οποία ως σύμμαχός της πίεζε την Ελλάδα να δεχθεί τις γιουγκοσλαβικές αξιώ-

13. Με το Σύμφωνο η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση να απαγορεύσει τη διέλευση πολεμικού υλικού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, προοριζομένου για τη Γιουγκοσλαβία σε περίπτωση πολέμου αυτής με την Ιταλία. (Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, τ. Β', σ. 53).

14. Στο ίδιο, σ. 52.

15. Σε επιστολή προς τη σύζυγό του, στις 27 Αυγούστου 1928, ο Βενιζέλος έγραφε: «Εις το Παρίσι δεν θα είναι πολύ ευχαριστημένοι, αλλά έλαβα όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε η φιλία μας με την Ιταλία να μην έχει καμμίαν αιχμήν εναντίον κανενός άλλου. Και ιδιαιτέρως ούτε κατά της Αγγλίας, ούτε κατά της Γαλλίας, ούτε κατά της Γιουγκοσλαβίας. Εν πάση περιπτώσει θα κάμω την πολιτικήν που συμφέρει την Ελλάδα και όχι την πολιτικήν που αρέσει εις τους άλλους». Ανάλογη επιστολή απέστειλε και στον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο στα μέσα Σεπτεμβρίου (Στο ίδιο, σ. 51 κ.ε.).

16. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Επιστημονικά δημοσιεύματα Ινστιτούτου Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων, Θεσσαλονίκη, 1977· Stefanidis, *ό.π.*, σ. 218 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου: «Η μεγάλη τετραετία. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 311 κ.ε.

σεις—¹⁷ ο Βενιζέλος κατάφερνε ταυτόχρονα να επιβάλει τους όρους του σχετικά με τα ελληνικά δικαιώματα στη Θεσσαλονίκη και τη δυνατότητα πολεμικού ανεφοδιασμού της Γιουγκοσλαβίας μέσω αυτής. Η αποκατάσταση της διαπραγματευτικής ισχύος της Ελλάδας επιβεβαιώθηκε θεαματικά και με την υπογραφή διμερούς προκαταρκτικής συμφωνίας στο Βελιγράδι, στις 11 Οκτωβρίου 1928.¹⁸

Με τη σύσφιγξη των δεσμών με την Ιταλία, αλλά και τη σχεδόν ταυτόχρονη εξομάλυνση των σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία και ασφαλώς με την αναθέρμανση των σχέσεων με τη Γαλλία και την παγίωση των σχέσεων με τη Βρετανία διευρύνονταν σημαντικά οι προοπτικές της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας. Ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε επιτύχει να αλλάξει ριζικά μέσα σε λίγους μήνες τη διπλωματική θέση της χώρας.

Οι θετικές επιπτώσεις της εφαρμογής της νέας αυτής πολιτικής θα αποτυπώνονταν τόσο στη διεύρυνση συνεργασίας στο ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο, όσο και στη δυνατότητα εξουδετέρωσης πιέσεων από γειτονικά κράτη. Ιδιαίτερα στο βαλκανικό περιβάλλον θα γινόταν αισθητή η βελτίωση της διπλωματικής σχέσης της Ελλάδας όχι μόνον με την προσέγγιση της Γιουγκοσλαβίας, που αναφέρθηκε παραπάνω, αλλά και με την προώθηση διαλόγου με την Τουρκία.¹⁹ Σε σχέση μάλιστα με την τελευταία, με την οποία στις 10 Ιουνίου 1930 υπεγράφη η Σύμβαση της Άγκυρας και στις 30 Οκτωβρίου του ίδιου έτους τρία ελληνοτουρκικά σύμφωνα, ο Βενιζέλος κινήθηκε επίσης στη βάση της Realpolitik, όντας έτοιμος να κάνει υποχωρήσεις (όπως στο θέμα των περιουσιών των προσφύγων, ή σε αυτό της διατήρησης ναυτικής υπεροπλίας), προκειμένου να προωθήσει την ανασυγκρότηση της Ελλάδας σε περιβάλλον ασφαλείας.²⁰

Γενικά, κύριος στόχος του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν να συνεχίσει το αναπτυξιακό του πρόγραμμα, έχοντας με την επιτυχή διπλωματία του εξασφαλίσει τη χώρα από κάθε πιθανή πηγή εξωτερικού κινδύνου. Στην κατεύθυνση αυτή, τα προαναφερθέντα Σύμφωνα με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία και ασφαλώς

17. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 51 και 57 κ.ε.

18. Βλ. Σβολόπουλος: *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, *ό.π.*, σ. 131 και 135 κ.ε.

19. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, σ. 213 κ.ε. και Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 73 κ.ε.

20. Βλ. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 316 κ.ε. και Δαφνής, *ό.π.*, σ. 63 κ.ε.

η προσέγγιση με την Τουρκία –η οποία αποτελούσε τη σοβαρότερη απειλή για την Ελλάδα– εξάλειψαν τον κίνδυνο σύγκρουσης για το άμεσο μέλλον. Μάλιστα η ελληνοτουρκική προσέγγιση υπήρξε παράγοντας αποφασιστικής σημασίας για την αποκατάσταση της σταθερότητας και την παγίωση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής.²¹

Το παρελθόν των σχέσεων Ελλάδας-Γερμανίας και οι νέες προοπτικές για ελληνογερμανική προσέγγιση στη δεκαετία του 1920.

Οπωσδήποτε, η ευρωπαϊκή πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου κατά τη διάρκεια της «τετραετίας» είχε συνολικό χαρακτήρα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός χάραξε, πράγματι, μία νέα πολιτική προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, η οποία ανταποκρινόταν και στις ανάγκες της ελληνικής ασφάλειας· παράλληλα όμως, σε μία εποχή κατά την οποία έβλεπε θετικά τις ιδέες για ευρωπαϊκή ενοποίηση, δεν θα αγνοήσει τον γερμανικό παράγοντα.

Οι ελληνογερμανικές σχέσεις στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχαν εξελιχθεί στο πλαίσιο που διαμόρφωσε αφενός ο ιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων, στον οποίο συμμετείχε η Γερμανία και αφετέρου μία επεκτατική φάση εθνικής ολοκλήρωσης, στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα, όπως και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη.

Την περίοδο εκείνη για τη γερμανική διείσδυση στην Ελλάδα καθοριστικό ρόλο έπαιζαν τα πολιτικά κίνητρα, τα οποία βέβαια συνδυάζονταν με τα οικονομικά. Πιο συγκεκριμένα, από τη μία ο βασιλιάς Κωνσταντίνος για πολιτικούς λόγους προωθούσε τη γερμανική επιρροή στη χώρα και από την άλλη επιχειρηματικοί κύκλοι και κάποια έντυπα της εποχής, έχοντας μάλλον οικονομικά κίνητρα, υποστήριζαν σθεναρά τις θέσεις και τα συμφέροντα στην Ελλάδα της γερμανικής βιομηχανίας και κυρίως της μεγαλοβιομηχανίας Κρουπ.²²

Μάλιστα, τότε η γερμανική ηγεσία επεδίωκε να έχει καλές σχέσεις και με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και για τον λόγο αυτόν παρότρυνε τον Κωνσταντί-

21. Βλ. Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, ό.π., σ. 126 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια 1928-1931*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1999.

22. Βλ. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 229 κ.ε.

νο να συνδεθεί πολιτικά μαζί του²³, γεγονός που δείχνει ότι αναγνώριζε τον καθοριστικό ρόλο τον οποίο επρόκειτο να παίξει ο Βενιζέλος και επιπλέον υποδηλώνει το πόσο υπολόγιζε η Γερμανία τον ελληνικό παράγοντα.

Μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η γερμανική πλευρά, όπως και οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις, προσπαθούσε να υπερκερασθούν οι ελληνοτουρκικές αντιθέσεις, επιχειρώντας να επηρεάσει την Ελλάδα υπέρ μίας φιλικής πολιτικής προς την οθωμανική πλευρά, γεγονός που δεν την εμπόδιζε, ωστόσο, σε ώρες κρίσης μεταξύ των δύο γειτόνων, να κλείνει κατά κανόνα προς την Τουρκία. Πάντως, η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν αντιφατική, αφού παρ' ότι ήθελαν ειρηνική επίλυση των διαφορών, ταυτόχρονα πίεζαν για πωλήσεις εξοπλισμών και στις δύο χώρες.

Στην κατεύθυνση αυτή το 1914 η Γερμανία προσπάθησε χωρίς μεγάλη επιτυχία να ανατρέψει τη μονοπωλιακή κυριαρχία στην Ελλάδα της βιομηχανίας των Δυνάμεων της Αντάντ και κυρίως της Γαλλίας, την ώρα μάλιστα που αυξάνονταν και για τη χώρα (όπως και στην Τουρκία) οι ρυθμοί στρατιωτικών εξοπλισμών.²⁴ Πάντως, η άρνηση της Ελλάδας να ενταχθεί στις Κεντρικές Δυνάμεις το καλοκαίρι του 1914 δεν θα σήμαινε και οριστική αποτυχία της γερμανικής πολιτικής στη χώρα, αφού η συνεργασία της γερμανικής ηγεσίας με τον Κωνσταντίνο συνεχίστηκε και μετά την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου.²⁵

Στη δεκαετία του 1920, η Ελλάδα, χώρα γεωργική με ασθενή βιομηχανική παραγωγή, έκανε εξαγωγές γεωργικών προϊόντων και πρώτων υλών και εισαγωγές έτοιμων βιομηχανικών και επισιτιστικών αγαθών. Το εξωτερικό της εμπόριο αναπτυσσόταν κατά κύριο λόγο με χώρες βιομηχανικές και

23. Στο ίδιο, σ. 233.

24. Ο γαλλογερμανικός ανταγωνισμός συμφερόντων στην ελληνική οικονομία είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα. Πριν τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο στα τέλη του 19ου αιώνα χρηματοδότες της Ελλάδας ήταν οι δύο βασικές προστάτιδες δυνάμεις, Μ. Βρετανία και Γαλλία. Με την επιβολή του Ελέγχου επιβλήθηκε και η Γερμανία ως προστάτιδα δύναμη με σημαντικό ρόλο. Από τότε και μετά παρατηρείται επέκταση της γερμανικής δραστηριότητας προς την Αυστροουγγαρία, τη Ρωσία, τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Η γερμανική διείσδυση αμφισβητούσε κατά κύριο λόγο τη γαλλική ηγεμονία. Στην Ελλάδα, το πρώτο μεγάλο επεισόδιο αυτής της αντιπαράθεσης ήταν η ίδρυση της Τράπεζας Ανατολής το 1904. (Βλ. Βάσιας Τσοκόπουλος, «Ξένο Κεφάλαιο και Ελληνικές Τράπεζες 1898-1929», στο *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Εκδόσεις Παπαζήση - Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, Αθήνα 1988, σ. 132 κ.ε. και γενικά A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, London 1977.)

25. Βλ. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, ό.π., σ. 235 κ.ε.

κατά δεύτερο με χώρες γεωργικές, και στο πλαίσιο αυτό η Γερμανία βρισκόταν κατά σειρά σπουδαιότητας στη δεύτερη θέση μετά τη Μ. Βρετανία και πριν τις ΗΠΑ, την Ιταλία και τη Γαλλία.²⁶

Ασφαλώς, το ύψος των εμπορικών συναλλαγών δεν συμβάδιζε υποχρεωτικά με τη στενότητα των πολιτικών δεσμών και σίγουρα κάτω από τις ειδικές συνθήκες της εποχής οι συναλλαγές αυτές από μόνες τους δεν αρκούσαν για να φέρουν την πολιτική προσέγγιση. Ωστόσο, δεν ήταν τυχαίο, ότι μετά την παύση των εχθροπραξιών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1918 και στα αμέσως επόμενα χρόνια οι διμερείς εμπορικές συναλλαγές ενισχύθηκαν και από την Ελλάδα και από τη Γερμανία.²⁷

Και αυτό συνέβαινε, σύμφωνα με εκθέσεις της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα στις αρχές της δεκαετίας του '20, χωρίς τα πραγματικά αρκετά υψηλά νούμερα των συναλλαγών να καταγράφονται από τις ελληνικές υπηρεσίες εμπορίου και στατιστικών για ευνόητους βέβαια λόγους, αφού τόσο η επιθυμία ελληνικών κύκλων, όσο και το γερμανικό συμφέρον υποδείκνυαν τη μη ευρεία διάδοση της αύξησης της γερμανικής συμμετοχής στις ελληνικές εισαγωγές, γεγονός που θα τραβούσε και την προσοχή άλλων χωρών.²⁸

Οι γερμανικές εκθέσεις των αρχών της δεκαετίας του '20 δεν παρέλειπαν να επισημαίνουν, ότι τα γερμανικά προϊόντα –ιδιαίτερα αγροτικά μηχανήματα, εργαλεία κλπ.– έχαιραν της εκτίμησης των Ελλήνων εμπόρων-καταναλωτών, παρά τις όποιες δυσκολίες που προέκυπταν λόγω του περιορισμού των πιστώσεων από γερμανικής πλευράς. Σύμφωνα με έκθεση της γερμανικής αντιπροσωπίας στα τέλη του 1923, ο Βρετανός εμπορικός ακόλουθος κατέγραφε την αυξητική τάση των ελληνογερμανικών εμπορικών συναλλαγών και θεωρούσε τη Γερμανία μεταξύ των κυριότερων ανταγωνιστών της χώρας του. Η θέση μάλιστα της ανταγωνίστριας Γερμανίας θα βελτιωνόταν ακόμη περισσότερο με την αποκατάσταση από μέρους της των εμπορικών θαλάσσιων οδών.²⁹

Με το πέρασμα των ετών η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα πρότεινε στη γερμανική κυβέρνηση την αύξηση απευθείας (και όχι μέσω της Μεγάλης

26. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, ό.π., σ. 195.

27. Βλ. Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 2 Ιουνίου 1923, στο PA AA, R 88999.

28. Βλ. Εκθέσεις της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, της 20ής Ιουλίου 1921, της 22ας Αυγούστου 1921, της 8ης Νοεμβρίου 1921 και της 31ης Δεκεμβρίου 1921, στο PA AA, R 88999.

29. Βλ. Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, της 15ης Δεκεμβρίου 1923, στο PA AA, R 88999.

Βρετανίας) εισαγωγών ελληνικών προϊόντων (σταφίδας και καπνού), πράξη την οποία, όπως αναφέρει, θα εκτιμούσαν ιδιαιτέρως ελληνικοί κύκλοι.³⁰ Στο μεταξύ, τον Μάιο του 1926 επί δικτατορίας Παγκάλου, είχε υπογραφεί σύμβαση εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου με την Εταιρεία Τηλεφωνικών και Ηλεκτρικών Έργων Αμβέρσας (*The New Antwerp Telephone and Electrical Works*), η πλειοψηφία των μετοχών της οποίας περιήλθε με τη διαμεσολάβηση του Πρόδρομου Μποδοσάκη Αθανασιάδη στη γερμανική εταιρεία Siemens & Halske A.G., η οποία, παρά την ακύρωση της σύμβασης μετά την ανατροπή Παγκάλου, θα διεκδικήσει τα επόμενα χρόνια –και θα επιτύχει το Φεβρουάριο του 1930, επί κυβερνήσεως Βενιζέλου– τον έλεγχο του ελληνικού τηλεπικοινωνιακού δικτύου.³¹

Αλλά και το διμερές εμπόριο θα εξελισσόταν ακόμα πιο ικανοποιητικά μετά την ελληνογερμανική εμπορική συμφωνία, που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1928, τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουλίου 1928 και ενισχύθηκε με συμπληρωματική συμφωνία το 1929, λίγους μήνες πριν την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στο Βερολίνο.³²

Πάντως, είναι σαφές ότι μέχρι το 1928-29 οι επαφές με τη Γερμανία, η οποία μεταπολεμικά ήταν αναδιπλωμένη στις κρίσιμες εσωτερικές της υποθέσεις, δεν ξεπερνούσαν ουσιαστικά το πλαίσιο των εμπορικών-οικονομικών ανταλλαγών με κάποια, ωστόσο, τάση ενίσχυσής τους.

Οι σχέσεις με τη Γερμανία κατά την τελευταία διακυβέρνηση Βενιζέλου

Μπορεί, λοιπόν, στη δεκαετία του 1920 η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και σε κάποιο βαθμό η Ιταλία να έπαιζαν ουσιαστικά τον ρόλο των θεωρούμενων μεγάλων δυνάμεων –αφού οι Ηνωμένες Πολιτείες, παρ' ότι η ισχυρότερη δύναμη, τηρούσαν απόσταση από το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και βέβαια η Ρωσία και η Γερμανία δεν περιλαμβάνονταν πλέον στην ομάδα των «Μεγάλων»– ωστόσο, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν θα αγνοήσει στον διπλωματικό του σχεδιασμό την τελευταία, επισκεπτόμενος μάλιστα το Βερολίνο το φθινόπωρο του 1929.

30. Βλ. Υπόμνημα του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 3 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R72616.

31. Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, Ίδρυμα Μποδοσάκης, Αθήνα 2005, σ. 103 κ.ε.

32. Βλ. Γερμανική έκθεση κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

Για τον Βενιζέλο, η Γερμανία, παρ' ότι ηττημένη από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, εξακολουθεί να θεωρείται σημαντική δύναμη. Λίγους μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του τον Νοέμβριο του 1928 έλεγε στον επικεφαλής της γερμανικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα: «Δίνω μεγάλη σημασία στο να γνωρίζετε, ότι θαυμάζω ιδιαίτερα τη σημερινή Γερμανία και αισθάνομαι ειλικρινή συμπάθεια για τη χώρα σας. Έκανα τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας, διότι η Ελλάδα δεν είχε τότε άλλη επιλογή και γιατί υπό τις τότε συνθήκες δεν μπορούσα να πράξω διαφορετικά. Σήμερα επιθυμώ ειλικρινά να καλλιεργήσω με τη Γερμανία τις κατά το δυνατόν πιο φιλικές σχέσεις.»³³ Ο Γερμανός διπλωμάτης έκλεινε το υπόμνημά του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο επισημαίνοντας ότι, χωρίς ο ίδιος να υπερεκτιμά τις δηλώσεις αυτές του Έλληνα πρωθυπουργού, θεωρούσε σκόπιμο να ληφθούν σοβαρά υπόψη.

Στο σημείο αυτό πρέπει, εξάλλου, να αναφερθεί ότι στη Συνδιάσκεψη της Χάγης για τις επανορθώσεις (Αύγουστος 1929 και Ιανουάριος 1930) ο Βενιζέλος, με την υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιταλίας, θα εξασφαλίσει τεράστια ποσά από τις γερμανικές επανορθώσεις,³⁴ επιβεβαιώνοντας την ενίσχυση του διαπραγματευτικού κύρους της χώρας. Μάλιστα, ενώ όλα τα κράτη που είχαν δικαίωμα να εισπράξουν επανορθώσεις είδαν τα μερίδιά τους να μειώνονται, η Ελλάδα ήταν η μόνη της οποίας το μερίδιο τριπλασιάστηκε.³⁵ Με την επιτυχία τη Χάγης ενισχύθηκε η εισροή κεφαλαίων στη χώρα και ταυτόχρονα η αισιοδοξία της κυβέρνησης και του ίδιου του Βενιζέλου, ότι η ελληνική οικονομία θα ξεπερνούσε τις δομικές της αδυναμίες και θα εισερχόταν σε περίοδο ανάπτυξης.³⁶

33. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών (II GA 1), 22 Νοεμβρίου 1928, στο PA AA, R 72613.

34. Είναι χαρακτηριστικό, ότι από την έναρξη πληρωμής των επανορθώσεων μετά το 1920 και μέχρι τις συμφωνίες της Χάγης η Ελλάδα είχε εισπράξει 41,3 εκ. μάρκα, εκ των οποίων 7,8 εκ. μόνο σε μετρητά και τα υπόλοιπα σε είδος. Στο διάστημα των 14 μηνών που εφαρμόστηκαν οι συμφωνίες της Χάγης, γιατί μετά ίσχυσε το χρεοστάσιο Χούβερ, η Ελλάδα εισέπραξε 40,2 εκ. χρυσά μάρκα, εκ των οποίων 36,6 εκ. σε μετρητά. (Βλ. Κώστας Δαφνής, *ό.π.*, σ. 74).

35. Στο ίδιο.

36. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, *ό.π.*, σ. 218. Βλ. Stefanidis, *ό.π.*, σ. 219 και Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 247 κ.ε.

Η επίσκεψη του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Βερολίνο

Από το καλοκαίρι του 1929 ο Βενιζέλος είχε αφήσει να γίνει γνωστό στη γερμανική κυβέρνηση, μέσω της αντιπροσωπείας της στην Αθήνα, ότι επιθυμούσε να πραγματοποιήσει εκείνο το φθινόπωρο επίσημη επίσκεψη στο Βερολίνο. Στις αρχές Ιουλίου ο επικεφαλής της αντιπροσωπείας Kardorff ανέφερε προς το γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών (Auswärtiges Amt): «Ο Βενιζέλος θέλει σε κάθε περίπτωση να έρθει στη χώρα μας, προκειμένου να ξεπεραστεί η άσχημη εντύπωση στις μεταξύ μας σχέσεις από τον πόλεμο και –σύμφωνα με τα λόγια του– να εκφράσει δημόσια τη μεγάλη του εκτίμηση για τη Γερμανία και να δείξει την αξία που δίνει στη διατήρηση άριστων σχέσεων με τη γερμανική κυβέρνηση.»³⁷ Στις επαφές του με τον επικεφαλής της γερμανικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε σε αρκετές ευκαιρίες τονίσει, «ότι δίνει μεγάλη αξία στην οικοδόμηση των ελληνογερμανικών σχέσεων και παρακολουθεί με ιδιαίτερη προσοχή τις διμερείς οικονομικές σχέσεις...»³⁸ Δείχνοντας ότι αναγνώριζε τον γερμανικό παράγοντα, ιδιαίτερα στο οικονομικό επίπεδο, ο Βενιζέλος πριν από την επίσκεψή του στο Βερολίνο ανέφερε στη γερμανική πλευρά ότι «με χαρά θα χαιρέτιζε τη δημιουργία υποκαταστήματος μίας γερμανικής τράπεζας στην Αθήνα...»³⁹

Την ίδια ώρα, η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα ενημέρωνε το Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο ότι στην Ελλάδα ο Τύπος (για παράδειγμα η γαλλόφωνη ελληνική εφημερίδα *Messenger d'Athènes*) τόνιζε ιδιαίτερα την επικείμενη επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στη Γερμανία, μιλώντας για προετοιμασία από γερμανικής πλευράς μίας «ασυνήθιστα ενθουσιώδους υποδοχής» στο Βερολίνο.⁴⁰

Πάντως, σε υπόμνημά του ο Kardorff ενημέρωνε την κυβέρνησή του, ότι τα λεγόμενα του Βενιζέλου για την εκτίμηση που έτρεφε στη Γερμανία δεν ήταν απλές φιλοφρονήσεις, αλλά πίσω από αυτά υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι «ο Βενιζέλος θέλει να σβήσει την ανάμνηση της δικής

37. Τηλεγράφημα (3 Ιουλίου 1929) της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, στο PA AA, R 72616. Βλ. και Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα (II GA 1), 9 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R 72613.

38. Υπόμνημα (5 Ιουλίου 1929) της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, στο PA AA, R 72616.

39. Στο ίδιο.

40. Βλ. Τηλεγράφημα (4 Ιουλίου 1929) της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, στο PA AA, R 72616.

του τοποθέτησης εναντίον μας στον πόλεμο, επιθυμεί να εκφράσει ότι δεν έχει εχθρικά αισθήματα απέναντι στη Γερμανία και είναι το συμφέρον της χώρας του που του υποδεικνύει μία θετική πλέον στάση».⁴¹

Σημαντική παράμετρο της επίσκεψης αποτελεί το γεγονός ότι λίγο πριν ο Βενιζέλος έλθει τελικά στη Γερμανία, λάμβανε χώρα, όπως αναφέρθηκε, η Συνδιάσκεψη της Χάγης για τις επανορθώσεις (Αύγουστος 1929) και ο Έλληνας πρωθυπουργός διερευνούσε μέσω και του Έλληνα επιτετραμμένου στο Βερολίνο τις γερμανικές διαθέσεις και μάλιστα χρησιμοποιούσε και την επικείμενη επίσκεψή του ως μέσο εξασφάλισης της γερμανικής συμπάθειας στα ελληνικά αιτήματα.⁴²

Η γερμανική πλευρά αξιολογούσε ως θετική για την ίδια την τοποθέτηση του Έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος «επεδίωκε με τους πιο επιδέξιους χειρισμούς [να εξυπηρετήσει] τα συμφέροντά του»⁴³ και ο οποίος, όπως διέβλεπε η γερμανική πλευρά, είχε σκοπό να συνδέσει την επίσκεψή του με ζητήματα αποζημιώσεων.⁴⁴ Από την πλευρά της, η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα έβλεπε ιδιαίτερα χρήσιμη την επίσκεψη Βενιζέλου τον Σεπτέμβριο στο Βερολίνο, την ώρα που διαφαινόταν ότι το έργο κατασκευής τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα επρόκειτο να δοθεί τελικά στη γερμανική εταιρεία Siemens-Halske.⁴⁵

Τρεις ημέρες πριν από την άφιξη Βενιζέλου στο Βερολίνο, μία εσωτερική έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών ανέφερε: «Η επίσκεψη πραγματοποιείται με πρωτοβουλία του ίδιου του Έλληνα πρωθυπουργού και σύμφωνα με τα όσα κατά καιρούς έχουν ειπωθεί στον αντιπρόσωπό μας στην Αθήνα έχει σκοπό να δείξει τον σεβασμό και τη συμπάθεια της Ελλάδας απέναντι στη Γερμανία, που βρίσκεται σε φάση ανάρρωσης. Ο Βενιζέλος, ο οποίος θεωρεί τη δημιουργία φιλικών σχέσεων με όλα τα άλλα κράτη ως την καλύτερη ελληνική εξωτερική πολιτική, έχει από την ανάληψη των καθηκόντων του τον Ιούλιο του 1928 κάνει επανειλημμένα και ποικιλοτρόπως σαφές, ότι θα προσπαθήσει να

41. Υπόμνημα του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών μετά από επίσκεψη και παράδοση υπομνήματος από τον Έλληνα επιτετραμμένο στο Βερολίνο, 2 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R 72616.

42. Στο ίδιο.

43. Βλ. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 5 Ιουλίου 1929, στο PA AA, R 72616.

44. Βλ. Υπόμνημα του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 3 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R 72616.

45. Βλ. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 29 Ιουλίου 1929, στο PA AA, R 72616.

δημιουργήσει ανάμεσα στις δύο χώρες μας μία ισχυρή φιλία με την προώθηση των οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων [...] Από την τελευταία ανάληψη των καθηκόντων του έχει ασκήσει μία εξωτερική πολιτική κατανόησης (Σύμφωνα Φιλίας με Ιταλία και Γιουγκοσλαβία, διαπραγματεύσεις με Τουρκία και Βουλγαρία) και στο εσωτερικό επιδιώκει την οικονομική ανασυγκρότηση και ανοικοδόμηση της χώρας του. Συχνά έχει τονίσει, ότι θεωρεί ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη την οικονομική συνεργασία με τη Γερμανία και έχει μάλιστα δώσει σημεία θετικής ανταπόκρισης στο ζήτημα του διαγωνισμού για την κατασκευή τηλεφωνικού δικτύου, για το οποίο η εταιρεία Siemens υποβάλλει επανειλημμένα προσφορές εδώ και χρόνια. Στο παρελθόν η πολιτική του ήταν συχνά αντίθετη στα γερμανικά πολιτικά συμφέροντα. Ωστόσο, δεν υπάρχει οποιαδήποτε ένδειξη ότι η στάση αυτή υπαγορευόταν από κάποια αρνητική προδιάθεση απέναντι στη Γερμανία, αλλά είχε κυρίως να κάνει με τα τότε συμφέροντα της πατρίδας του. Επίσης, δεν είναι ορθό να χαρακτηριστεί ως μονομερώς γαλλόφιλος, αφού δεν παρέλειψε για παράδειγμα τελευταία να ασκήσει σκληρή κριτική στη γαλλική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα.»⁴⁶

Πράγματι, η γερμανική πλευρά προετοίμασε με κάθε επισημότητα τη διαμονή του Βενιζέλου στο γερμανικό έδαφος, προγραμματίζοντας την παραλαβή του Έλληνα πρωθυπουργού και της συνοδείας του με ειδικό πολυτελές βαγόνι από τα γερμανικά σύνορα, όπως είχε κάνει –σύμφωνα με αναφορά του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών– και κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Τούρκου πρωθυπουργού την άνοιξη του ίδιου έτους.⁴⁷

Ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε ξαναεπισκεφθεί τη γερμανική πρωτεύουσα ως πρωθυπουργός το 1914,⁴⁸ έφτασε τελικά στο Βερολίνο στις 29 Σεπτεμβρίου 1929, συνοδευόμενος από τη σύζυγό του, και παρέμεινε στη γερμανική πρωτεύουσα μέχρι το βράδυ της 1ης Οκτωβρίου. Λόγω απουσίας του Γερμανού Προέδρου, Paul von Hindenburg, από το Βερολίνο και λόγω της ασθένειας του Γερμανού Υπουργού των Εξωτερικών, Dr. Gustav Stresemann, ο οποίος απεβίωσε λίγες ημέρες αργότερα, στις 3 Οκτωβρίου 1929, ο Έλληνας πρωθυπουργός συ-

46. Έκθεση της Γερμανικής Κυβέρνησης σχετικά με την επικείμενη επίσκεψη Βενιζέλου, 26 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

47. Βλ. Γράμμα της Γερμανικής Κυβέρνησης στον απεσταλμένο της Ελλάδας στο Βερολίνο, Κανελλόπουλο, 4 Σεπτεμβρίου 1929 και απάντηση της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Γερμανία προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, 10 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

48. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

ναντήθηκε επισήμως με τον Καγκελάριο του Ράιχ, Dr. Hermann Müller, με τον επικεφαλής του γραφείου του Προέδρου του Ράιχ, Dr. Otto Meissner, ο οποίος και εκπροσωπούσε τον Γερμανό Πρόεδρο, και με τον Υφυπουργό των Εξωτερικών, Carl von Schubert. Με τον τελευταίο είχε ιδιαίτερα εκτενείς πολιτικές συζητήσεις.⁴⁹ Έλαβε μέρος σε αρκετές δεξιώσεις προς τιμήν του ιδίου, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την εξέλιξη του Βερολίνου και άλλων γερμανικών πόλεων, τις οποίες του δόθηκε η ευκαιρία να επισκεφθεί και βρέθηκε σε γεωργικά ερευνητικά ινστιτούτα στα περίχωρα του Βερολίνου και στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Siemens. Εξάλλου, η γερμανική κυβέρνηση είχε φροντίσει στις διάφορες εκδηλώσεις κατά τη διάρκεια της επίσκεψης να συμμετέχουν εκτός από μέλη της και εκπρόσωποι κύκλων της βιομηχανίας, της γεωργίας και της επιστήμης, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερη σχέση με την Ελλάδα (μέλη του Γερμανοελληνικού Επιμελητηρίου, εκπρόσωποι του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κ.ά.)⁵⁰ Ενδεικτικό της ικανοποίησης του Έλληνα πρωθυπουργού από την παραμονή του στη γερμανική πρωτεύουσα ήταν το ότι άφησε να γίνει γνωστή η πρόθεσή του να βρίσκεται στη Γερμανία πιο συχνά στο μέλλον, μετά από αυτή την ιδιαίτερα εγκάρδια υποδοχή που του επεφύλαξε η γερμανική κυβέρνηση.

Σε συνέντευξη Τύπου, που έδωσε με την άφιξή του στο Βερολίνο, ο Έλληνας πρωθυπουργός έκανε δηλώσεις για τις πρώτες του εντυπώσεις και τον σκοπό του ταξιδιού του, μιλώντας με νεανική ζωντάνια, που έκρυβε τα 65 του χρόνια, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Τύπος της εποχής. Συγκεκριμένα, τόνιζε: «θεώρησα χρέος μου, αφού βρέθηκα νωρίτερα στη Ρώμη και στο Παρίσι και αφού υπέγραψα Σύμφωνα Φιλίας με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία, να εκφράσω με την επίσκεψή μου στο Βερολίνο, πρωτεύουσα του Γερμανικού Ράιχ, τα αισθήματα φιλίας που συνδέουν την Ελλάδα και τον ελληνικό λαό με τον γερμανικό. Η Γερμανία έχει ξανακερδίσει με ξεκάθαρο και εντυπωσιακό τρόπο τη θέση της ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς.»⁵¹

49. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Nr. II Gr. 617), 7 Οκτωβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

50. Βλ. Αναφορά της 2^{ης} Διεύθυνσης (II) του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 19 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

51. Βλ. άρθρο της εφημερίδας *Wirtschaftstageszeitung Berlin* με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1929 και τίτλο «Unterredung mit Venizelos» («Συζήτηση με τον Βενιζέλο»), βασισμένο σε συνέντευξη Τύπου που έδωσε ο Έλληνας πρωθυπουργός με την άφιξή του στη γερμανική πρωτεύουσα, συνημμένο σε έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, με ίδια ημερομηνία, στο PA AA, R 72616.

Στο ερώτημα που του τέθηκε για τυχόν συγκεκριμένους οικονομικούς στόχους της επίσκεψης, ο Βενιζέλος απάντησε ότι η παρουσία του δεν σχετιζόταν με συγκεκριμένες οικονομικές επιδιώξεις, ωστόσο ανέφερε ότι οι διμερείς οικονομικές σχέσεις είχαν σημειώσει αξιόλογη πρόοδο και ότι προσφέρονταν ακόμα τεράστιες προοπτικές.

Ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν δίστασε στη συνέχεια να περιγράψει την εικόνα της δύσκολης κατάστασης, στην οποία είχε περιέλθει η χώρα του μετά τον πόλεμο: «Είχαμε πιστέψει, ότι βρισκόμασταν με την πλευρά των νικητών, αναγκαστήκαμε ωστόσο να συνειδητοποιήσουμε, όπως και οι άλλοι, ότι δεν υπήρχαν νικητές παρά μόνον ηττημένοι σε αυτόν τον πόλεμο». Και συνέχισε: «Λίγο αργότερα θα είχαμε τη δύσκολη υποχρέωση –λόγω του δικού μας πολέμου που χάσαμε– να απορροφήσουμε στα νέα σύνορα της χώρας μας ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες, που ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους και μέρη στα οποία έζησαν αιώνες...»⁵²

Η γερμανική κυβέρνηση από την πλευρά της αναγνώριζε σε έκθεσή της κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός, παρ' ότι δεν είχε αναλάβει ο ίδιος και το Υπουργείο των Εξωτερικών, ουσιαστικά ήταν αυτός που κατηύθυνε την εξωτερική πολιτική της χώρας τόσο στις επισκέψεις σε διάφορες πρωτεύουσες (Βελιγράδι, Ρώμη, Παρίσι και Λονδίνο), όσο και κατά τις διασκέψεις της Γενεύης, αλλάζοντας και βελτιώνοντας τελικά με άμεσες και δραστικές αποφάσεις τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές πεδίο. Εκθέσεις του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών ανέφεραν σχετικά: «Αφού ο Βενιζέλος εξομάλυνε τις σχέσεις της Ελλάδας με τους άμεσους γείτονές της, φαίνεται ότι πλέον επιδιώκει να φροντίσει την επανοικοδόμηση των σχέσεων με πιο απομακρυσμένες χώρες, και στο πλαίσιο αυτό πρωταρχικό ρόλο παίζουν οι σχέσεις της με τη Γερμανία. Αυτό είναι προφανώς ο κυρίως λόγος της επίσκεψής του στο Βερολίνο. [...] Πολύ πιο σημαντική από το ξεκαθάρισμα διαφόρων εκκρεμών οικονομικών υποθέσεων, εμφανίζεται η δημιουργία νέων οικονομικών επαφών».⁵³

Στις επιμέρους συζητήσεις ο Έλληνας πρωθυπουργός προσπάθησε να διασκεδάσει τυχόν αρνητικά αισθήματα της γερμανικής πλευράς από τις δυσκολίες σχετικά με το σχέδιο Young και πολύ περισσότερο σε σχέση με την

52. Στο ίδιο.

53. Γερμανική έκθεση κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο ΡΑ ΑΑ, R 72616.

τελευταία διάσκεψη για τις αποζημιώσεις⁵⁴ και εξέφρασε τον θαυμασμό του για τη γερμανική πολιτική των τελευταίων ετών, για να δεχτεί με ικανοποίηση και από τη γερμανική πλευρά επαινετικά σχόλια για τους καρπούς που απέδιδε και η δική του πολιτική. Γενικά, από τη μελέτη των αρχειακών πηγών προκύπτει η ιδιαίτερα εγκάρδια ατμόσφαιρα στις διμερείς συζητήσεις.⁵⁵

Όταν ιθύνοντες του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών ανέφεραν ότι η ευρύτερη πολιτική της χώρας τους στα Βαλκάνια είναι ουδέτερη με σχεδόν αποκλειστική προτεραιότητα την οικονομική δραστηριότητα, ο Βενιζέλος έσπευσε να τη χαρακτηρίσει «εξαιρετική» τακτική, επιβεβαιώνοντας ότι η πολιτική αυτή είχε ήδη αρχίσει να αποφέρει καρπούς για την εικόνα της ίδιας της Γερμανίας. Και όταν η γερμανική πλευρά έκανε λόγο γενικά για τη συνεισφορά του Briand στην εν γένει κατανόηση μεταξύ των λαών της Ευρώπης, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να εξάρει την επιτυχία του Gustav Stresemann, ο οποίος βρέθηκε στην πιο δυσχερή θέση όντας Υπουργός των Εξωτερικών μίας ηττημένης χώρας. Μάλιστα, στις συζητήσεις για τα σοβαρά ζητήματα ευρωπαϊκής πολιτικής ο Βενιζέλος έδειξε να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις σχέσεις Γερμανίας-Γαλλίας.⁵⁶ Το ενδιαφέρον του αυτό θα επιβεβαιώναν αργότερα –τον Οκτώβριο του 1931– και τα λόγια του κατά την επίσκεψη του Ισμέτ πασά στην Αθήνα για την ανταλλαγή των κυρώσεων των συμφωνιών της Άγκυρας, όταν υπαινίχθηκε σαφώς την ανάγκη γαλλογερμανικής προσέγγισης. Είχε πει τότε: «Δικαιούμεθα να πιστεύωμεν, χωρίς ψευδή μετριοφροσύνην, ότι αν το παράδειγμά μας ακολου-

54. Με τη δεύτερη Συνδιάσκεψη της Χάγης για τις αποζημιώσεις, τον Ιανουάριο του 1930, ο Βενιζέλος κατάφερε τελικά να αναγνωρισθεί στην Ελλάδα, ότι πέραν των επτά εκατομμυρίων χρυσών μάρκων που εδικαιούτο ετησίως, βάσει του σχεδίου Young, θα ελάμβανε ετησίως και για 37 έτη: α) 1,4 εκ. χρυσά μάρκα για την κάλυψη πολεμικών χρεών προς Αγγλία και Αμερική, β) 7,5 περίπου εκ. χρυσά μάρκα, εκ των οποίων τα 7 θα κρατούσε η Ελλάδα για την κάλυψη του χρέους της Γαλλίας προς την Εθνική Τράπεζα και το μισό περίπου εκατομμύριο θα δινόταν στη Γαλλία για την κάλυψη του ελληνικού χρέους προς αυτή, γ) 1,5 εκ. χρυσά μάρκα για κάλυψη των ελληνικών πολεμικών ζημιών. Επίσης, η Ελλάδα θα ελάμβανε από τη Γερμανία για ζημιές που υπέστη κατά την περίοδο της ουδετερότητάς της επιπλέον εφάπαξ ποσό 19 εκ. χρυσών μάρκων. Τέλος, ο Βενιζέλος πέτυχε στη Χάγη να πληρώσει η Αυστρία στην Ελλάδα οκτώ εκατομμύρια χρυσά φράγκα σε επτά δόσεις και η Ουγγαρία τρία εκ. χρυσά φράγκα σε πέντε δόσεις, για τις ζημιές που υπέστησαν Έλληνες υπήκοοι κατά την περίοδο της ουδετερότητας από αυστρουουγγρικές αρχές. (Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 73 κ.ε.)

55. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Nr. II Gr. 617), 7 Οκτωβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

56. Στο ίδιο.

θήσουν και άλλοι λαοί, τους οποίους έχει χωρίσει το παρελθόν, η ανθρωπότης θα ίδη ταχέως πολύ καλύτερας ημέρας».⁵⁷

Σε κάθε, εξάλλου, ευκαιρία των συζητήσεων γινόταν και από τις δύο πλευρές λόγος για τη βελτίωση των διμερών σχέσεων. Όταν μάλιστα έγινε αναφορά στις πολιτισμικές σχέσεις των δύο χωρών, η γερμανική πλευρά δεν παρέλειψε να ευχαριστήσει τον Βενιζέλο για την πρόσφατη τότε δωρεά της ελληνικής κυβέρνησης στη Γερμανία ενός οικοπέδου για το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας.⁵⁸

Σίγουρα η επίσκεψη συνέβαλε στη διαμόρφωση μίας πιο θετικής ατμόσφαιρας ανάμεσα στις δύο χώρες. Ήταν, εξάλλου, σαφές ότι η νέα εικόνα που διαμορφωνόταν πλέον στις διμερείς σχέσεις οφειλόταν στις ιδιαίτερες ικανότητες του Έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος ήταν σε θέση να κερδίζει τους συνομιλητές του κυρίως με τη διπλωματική του δεινότητα, με την ευθύτητα και την αξιοπιστία του. Το βράδυ της 1ης Οκτωβρίου ο Βενιζέλος αναχώρησε με αμαξοστοιχία για την Πράγα. Την επόμενη ημέρα δεν θα παρέλειπε να στείλει ευχαριστήριο τηλεγράφημα στον Γερμανό Καγκελάριο, στο οποίο έκανε λόγο για τις ολοένα και πιο στενές σχέσεις των δύο χωρών.⁵⁹ Αργότερα, θα μετέφερε εκ νέου την ικανοποίησή του για τα αποτελέσματα της επίσκεψής του στον επικεφαλής της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα.⁶⁰

Λίγες ημέρες μετά την επιστροφή του Έλληνα πρωθυπουργού, η Γερμανική Αντιπροσωπεία στην Αθήνα παρατηρούσε, ότι ο φιλοκυβερνητικός Τύπος παρακολουθήσε με ενδιαφέρον την επίσκεψη και ασχολήθηκε σε εκτενή άρθρα με τις ελληνογερμανικές σχέσεις, κάνοντας λόγο για τον απεριόριστο θαυμασμό και την πραγματική φιλία που τρέφει προς τη Γερμανία ο ελληνικός λαός.⁶¹ Χαρακτηριστικό ήταν σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας «Πατρίς» με τίτλο «Πώς αλλάσσουν οι καιροί...», το οποίο έκλεινε με το ακόλουθο απόσπασμα: «Και οι δύο αντίπαλοι προ δεκαπενταετίας συναντώνται σήμερα εις την Γερ-

57. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 70.

58. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616 και άλλη παρόμοια στο PA AA, R 72613.

59. Βλ. Τηλεγράφημα του Βενιζέλου από το Decin Nadlabem προς τον Γερμανό Καγκελάριο, 2 Οκτωβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

60. Βλ. Γενική Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα στο τέλος του έτους, 31 Δεκεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72613.

61. Βλ. μεταξύ άλλων τη γαλλόφωνη ελληνική εφημερίδα *Messenger d'Athènes*, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616 και τις ελληνικές εφημερίδες *Έθνος* και *Ακρόπολις*, 30 Σεπτεμβρίου 1929 και *Η Εστία*, 2 Οκτωβρίου 1929.

μανικήν πρωτεύουσαν. Ο Χίντενμπουργκ με τον Βενιζέλον. Ο πρώτος πρόεδρος της Γερμανικής Δημοκρατίας και ο δεύτερος πρωθυπουργός της Ελληνικής Δημοκρατίας! Οι δύο πρώην αντίπαλοι δίδουν χείρα αμοιβαίας φιλίας συμβολίζοντας αμφότεροι την νέαν περίοδον της ειρήνης του σύμπαντος κόσμου, διά την πρόοδον της οποίας η Ελλάς θα είνε διά την Ανατολήν η πρώτη και κυριωτέρα σημαιοφόρος.»⁶²

Ταυτόχρονα, η γερμανική πλευρά θεωρούσε αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι ο αντιπολιτευόμενος βασιλικός και παραδοσιακά φιλογερμανικός Τύπος είτε απέφευγε τελείως να σχολιάσει την επίσκεψη, είτε εξέφραζε ανοικτά τη σχετική δυσарέσκειά του. Σε πλήρη αντίθεση με τον βενιζελικό Τύπο, που έκανε λόγο για ιδιαίτερα εγκάρδια και τιμητική υποδοχή του Έλληνα πρωθυπουργού στο Βερολίνο, η αρκετά ευρείας κυκλοφορίας αθηναϊκή εφημερίδα «Ελληνική» ανέφερε ότι ο Βενιζέλος έτυχε ψυχρής υποδοχής στη γερμανική πρωτεύουσα, διάφορες πολιτικές προσωπικότητες απέφυγαν να τον συναντήσουν, παρέμεινε απομονωμένος κατά τη διάρκεια της διαμονής του και η βερολινέζικη κοινωνία δεν κατάλαβε την παρουσία του εκεί.⁶³

Η οικονομική πολιτική του Βενιζέλου και η Γερμανία

Την ώρα που ο Βενιζέλος επέστρεφε στην πρωθυπουργία η ελληνική οικονομία είχε ήδη μπει σε διαδικασία σταθεροποίησης, σε σχέση και με το δάνειο 9 εκατομμυρίων στερλινών (3.375 εκατομμυρίων δραχμών), που η κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Α. Ζαΐμη εξασφάλισε από την κεφαλαιαγορά του Λονδίνου με την υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών. Το δάνειο αυτό, πέρα από την κάλυψη των ελλειμμάτων και τη σταθεροποίηση του νομίσματος, θα χρηματοδοτούσε ένα εκτενές πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων στη χώρα, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της. Έτσι, όχι μόνον θα διευκολυνόταν η αποκατάσταση προσφύγων, αλλά ταυτόχρονα θα μειωνόταν η εξάρτηση της Ελλάδας σε εισαγωγές δημητριακών και συνεπώς θα ελαττωνόταν το αρνητικό για την Ελλάδα εμπορικό ισοζύγιο. Σε σχέση με τη χρηματοδότηση των εγγειοβελτιωτικών έργων, πρέπει, εξάλλου να

62. *Η Πατρίς*, 30 Σεπτεμβρίου 1929.

63. Βλ. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, 11 Οκτωβρίου 1929, στο *ΡΑ ΑΑ*, Ref. 72616.

αναλογιστούμε, ότι το εισόδημα των δύο τρίτων του πληθυσμού της χώρας βασιζόταν στη γεωργία.⁶⁴

Στην τετραετία 1928-1932 ο συνεχής δανεισμός για τη χρηματοδότηση των οικονομικών προγραμμάτων του ελληνικού κράτους αποτέλεσε τη βάση της κυβερνητικής πολιτικής του Βενιζέλου. Μετά τη νομισματική σταθεροποίηση του 1928, η χώρα θα χρησιμοποιήσει εξαντλητικά τη δυνατότητά της να συνάπτει δάνεια με τις ξένες κεφαλαιαγορές, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις μίας οικονομικής ανάπτυξης, που έπρεπε πάση θυσία να πραγματοποιηθεί.⁶⁵

Για την Ελλάδα, κατά την περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή, η εξάρτηση της εθνικής οικονομίας από τα ξένα κεφάλαια (που διοχετεύθηκαν στην αποκατάσταση των πρόσφυγων, σε δημόσια και εγγειοβελτιωτικά έργα και σε ιδιωτικές επενδύσεις) είχε όμως και πολιτική διάσταση. Η χώρα αποδεικνυόταν ευάλωτη απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία, η οποία κάλυπτε τα δύο τρίτα του ελληνικού δημόσιου χρέους και υπερτερούσε κατά πολύ σε σχέση με άλλες χώρες στον επενδυτικό τομέα. Μάλιστα το πολιτικό ενδιαφέρον της βρετανικής πλευράς, με κύρια έκφραση την επιθυμία διατήρησης πολιτικής σταθερότητας στην Ελλάδα, είχε σχεδόν αποκλειστική συνάρτηση με τη διασφάλιση των οικονομικών της συμφερόντων στην περιοχή.⁶⁶ Προφανώς, συνειδητοποιώντας τη σημασία του φαινομένου της οικονομικής εξάρτησης από τη Βρετανία, ο Βενιζέλος θα προσπαθήσει κατά τη διαδικασία προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων μετά το 1928 να εξισορροπήσει κάπως τη μονομερή βρετανική οικονομική επιρροή, μην επιτρέποντας σε μία μόνον οικονομική δύναμη να μονοπωλεί την ελληνική αγορά.

64. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 357, Stefanidis, *ό.π.*, σ. 201 και 203. Βλ. επίσης Mark Mazower, «Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του 1931» στο Ελευθέριος Βενιζέλος, *Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 230.

65. Βλ. Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 32 κ.ε. Κώστας Κωστής, «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932. Ένας πρώτος απολογισμός», στο Ελευθέριος Βενιζέλος, *Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 213. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 211 κ.ε. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 148 κ.ε.

66. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, *ό.π.*, σ. 196 και Stefanidis, *ό.π.*, σ. 203 κ.ε.

Ήταν σαφές, ότι η Ελλάδα έπρεπε να απευθυνθεί στους οικονομικά ισχυρούς της εποχής, προκειμένου να εξασφαλίσει κεφάλαια από το εξωτερικό και ο Έλληνας πρωθυπουργός, θέλοντας να μειώσει τα αρνητικά αποτελέσματα μίας τέτοιας εξάρτησης (επιρροή στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας κλπ.), προσπάθησε να βάλει στο παιχνίδι όσο το δυνατόν περισσότερους ανταγωνιστές. Έτσι, θα κατάφερνε με διακριτικότατους χειρισμούς, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία να συμμετάσχουν πολλές φορές σε διαγωνισμούς, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις διάφορες συμβάσεις, γεγονός που θα ανησυχούσε βρετανικούς οικονομικούς κύκλους, που μέχρι τότε απολάμβαναν ευνοϊκής μεταχείρισης.⁶⁷ Και εδώ πρέπει να αναφερθεί, ότι το άνοιγμα και προς τη Γερμανία δεν ήταν αμελητέο, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ότι έτσι η οικονομική υποκαθιστούσε την πολιτική διάσταση.

Στο πλαίσιο αυτής της διμερούς οικονομικής συνεργασίας, η Γερμανία πίεζε την ελληνική κυβέρνηση για να εκχωρηθούν σε αυτήν οι τηλεφωνικές επικοινωνίες, προσπάθεια που προφανώς κορυφώθηκε κατά την επίσκεψη Βενιζέλου στο Βερολίνο. Η ελληνική πλευρά ήταν λογικό να υποχωρήσει στο ζήτημα κατασκευής τηλεφωνικού δικτύου, την ώρα μάλιστα που επιθυμούσε να αυξήσει η Γερμανία τις εισαγωγές καπνού από την Ελλάδα. Εξάλλου, υπήρχε ήδη, όπως αναφέρθηκε, σχετική σύμβαση με την εταιρεία Siemens-Halske, η οποία είχε υπογραφεί τον Μάιο του 1926 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Στρατηγού Παγκάλου.⁶⁸

Στις 12 Φεβρουαρίου 1930 η Γερμανική Αντιπροσωπεία στην Αθήνα έστειλε έκθεση στο Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο, αναφέροντας απόσπασμα της ομιλίας του Υπουργού Συγκοινωνιών, Βύρωνα Καραπαναγιώτη, στη Βουλή κατά τη διάρκεια επικύρωσης της προαναφερθείσας συμφωνίας ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την εταιρεία Siemens-Halske. Ο Έλληνας Υπουργός μιλούσε για την ιδιαίτερη σημασία της συμφωνίας για τη θετική εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων, επισημαίνοντας μάλιστα ότι οι βουλευτές των καπνοπαραγωγών νομών θα έπρεπε να λάβουν υπόψη τους, ότι η προς επικύρωση συμφωνία θα έδενε πιο στενά την Ελλάδα με τη Γερμανία, που τυχαία βρέθηκαν στον πόλεμο αντίπαλοι, αλλά όχι εχθροί και την οποία, όπως θέλησε να τονίσει, οι Έλληνες πάντοτε θαύμαζαν.⁶⁹

67. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 330-331 και Stefanidis, *ό.π.*, σ. 219.

68. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 190.

69. Βλ. Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1930, στο PA AA, R 72614.

Εξάλλου, προς την προώθηση της ελληνογερμανικής συμφωνίας για την κατασκευή τηλεφωνικού δικτύου συνέτεινε και ένα άλλο γεγονός. Την ίδια περίοδο ο Βενιζέλος είχε απορρίψει την προοπτική αγοράς του γερμανικού θωρηκτού «Σαλαμινία», για την οποία είχαν επιδείξει έντονο ενδιαφέρον τα γερμανικά ναυπηγεία «Vulcan Shipyards». Η «Σαλαμινία» είχε παραγγελθεί στη Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη συνέχεια όμως η παραγγελία ακυρώθηκε και η κατασκευή της δεν ολοκληρώθηκε. Στην έντονη συζήτηση που προκλήθηκε στο πρώτο μισό του 1929 τέθηκαν ασφαλώς πιο σημαντικά ζητήματα από το γερμανικό ενδιαφέρον για την πώληση του πλοίου στην Ελλάδα, όπως οι θαλάσσιες στρατιωτικές ανάγκες της Ελλάδας και οι σχέσεις της με την Τουρκία, η οποία είχε αποκτήσει από τη Γερμανία το καταδρομικό μάχης υπό το όνομα «Yavuz», μία πανίσχυρη πολεμική μονάδα με ιδιαίτερα πλεονεκτήματα σε δύναμη πυρός, εκτόπισμα και ακτίνα δράσεως. Την απόρριψη της αγοράς της «Σαλαμινίας» ο Βενιζέλος τη στήριξε στη σχεδόν ανύπαρκτη πιθανότητα πολέμου με την Τουρκία, στην ιδιαίτερη οικονομική επιβάρυνση της χώρας από μία τέτοια παραγγελία, που θα δημιουργούσε ταυτόχρονα κλιμάκωση στην κούρσα των εξοπλισμών, και τέλος σε επιχειρήματα στρατιωτικού-επιχειρησιακού χαρακτήρα, που προέτασσαν την αξιοποίηση των κρατικών πόρων για τη δημιουργία ευέλικτων αεροπορικών και βέβαια ναυτικών δυνάμεων. Γι' αυτό και ενέκρινε την παραγγελία τεσσάρων αντιτορπιλικών σε ιταλικά ναυπηγεία. Σε κάθε περίπτωση η απόφαση του Βενιζέλου ήταν επωφελής από οικονομικής άποψης, αφού η χώρα κέρδισε τα τέσσερα περίπου εκατομμύρια χρυσών λιρών, που έπρεπε να πληρώσει στα ναυπηγεία για την αποπεράτωση και τον εκσυγχρονισμό του θωρηκτού και ταυτόχρονα δεν επιβαρύνθηκε ο προϋπολογισμός με τα εκατό εκατομμύρια ετησίως, που θα χρειαζόνταν για τη συντήρησή του.⁷⁰

Πάντως, κατά την επίσκεψή του στο Βερολίνο το φθινόπωρο του 1929 ο Βενιζέλος αναφέρθηκε με επιδεξιότητα στο ζήτημα της «Σαλαμινίας» στις συζητήσεις του με τη γερμανική πλευρά, λέγοντας ότι το θέμα δεν ήταν πολιτικό, αλλά αποτελούσε υπόθεση των υπουργών στρατιωτικών και οικονομικών. Αν οι ειδικοί έκριναν ότι η αγορά του θωρηκτού δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ναυτικού, θα μπορούσε να υπάρξει κάποια άλλου είδους συμφωνία ανάμεσα στις δύο χώρες. Πάντως, είναι σαφές ότι κατά την επίσκεψη αυτή ο Βενιζέλος

70. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 68 και Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 86-87.

δεν ήθελε να δώσει οποιαδήποτε συνέχεια στο θέμα, αναφέροντας ότι ήταν σε εξέλιξη ανάμεσα στο γερμανικό ναυπηγείο και την ελληνική επιτροπή ειδικών, διαπραγματεύσεις για τις οποίες δεν ήταν ενήμερος.⁷¹

Από όλη τη συζήτηση που προκλήθηκε για την αγορά του θωρηκτού, τόσο σε επίπεδο ελληνογερμανικών σχέσεων, όσο και στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Βρετανοί έβλεπαν ιδιαίτερα θετικά τις διαπραγματεύσεις του Βενιζέλου με τους Γερμανούς, αφού έτσι δινόταν η δυνατότητα για την προώθηση των δικών τους συμφερόντων. Και αυτό γιατί ο εξοπλισμός για τον εκσυγχρονισμό της «Σαλαμινίας» δεν θα μπορούσε να κατασκευαστεί στη Γερμανία, λόγω των απαγορεύσεων της Συνθήκης των Βερσαλιών, οπότε το Βρετανικό Ναυαρχείο επιθυμούσε η σχετική σύμβαση να δοθεί σε κάποια βρετανική εταιρεία.⁷²

Αντίθετα, από την προαναφερθείσα εκχώρηση των τηλεφωνικών επικοινωνιών σε μία γερμανική επιχείρηση (Siemens-Halske), που τελικά οριστικοποιήθηκε με την επίσκεψη Βενιζέλου στο Βερολίνο το φθινόπωρο του 1929,⁷³ ενοχλήθηκαν ιδιαίτερα οι Γάλλοι, οι οποίοι θεώρησαν το γεγονός ως ένδειξη για το ότι η Γερμανία έμπαινε και πάλι στον στίβο των μεγάλων επιχειρηματικών ανταγωνισμών. Ο ίδιος ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα, Κλεμάν-Σιμόν (Clement-Simon), καταγράφοντας την εξέλιξη της γερμανικής πολιτικής, σημείωνε ότι η Γερμανία άρχισε να διεισδύει οικονομικά στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στην Ελλάδα.⁷⁴ Αν ληφθεί υπόψη ότι και οι Βρετανοί εμφανίστηκαν ενοχλημένοι λόγω της προσέλευσης από τον Βενιζέλο αμερικανικών κεφαλαίων στη χώρα,⁷⁵ τότε γίνεται ακόμη εναργέστερα αντιληπτό, ότι η στάση του Έλληνα πρωθυπουργού έναντι των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων εντάσσεται σε μία συνολική πολιτική εξισορρόπησης των ξένων οικονομικών επιρροών στην Ελλάδα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναγνωριστεί, πάντως, στον Ελευθέριο Βενιζέλο ότι εκμεταλλευόταν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ζητήματα στρατι-

71. Βλ. άρθρο της εφημερίδας *Wirtschaftstageszeitung Berlin* με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1929 και τίτλο «Unterredung mit Venizelos» («Συζήτηση με τον Βενιζέλο»), βασισμένο σε συνέντευξη τύπου που έδωσε ο Έλληνας πρωθυπουργός με την άφιξή του στη γερμανική πρωτεύουσα, συνημμένο σε έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, με ίδια ημερομηνία, στο PA AA, R 72616.

72. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 211.

73. Βλ. Γερμανική έκθεση κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

74. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 190 κ.ε.

75. Στο ίδιο, σ. 246.

ωτικών εξοπλισμών και άλλων επενδυτικών συμφωνιών πάντα με γνώμονα το συμφέρον της χώρας του. Τα ζητήματα αυτά αποτελούσαν για τον Κρητικό πολιτικό μέσο άλλοτε πίεσης και άλλοτε δελεασμού των θεωρούμενων την εποχή εκείνη μεγάλων δυνάμεων.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο μίας συνολικής ευρωπαϊκής πολιτικής που προώθησε κατά την «τετραετία», ο Βενιζέλος δεν αγνόησε τον γερμανικό παράγοντα. Πρώτος στόχος του υπήρξε να εξισορροπήσει τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Δυτική Ευρώπη (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία), κάτι που θα είχε άμεσο αντίκτυπο στη διεθνή θέση της χώρας και στην ασφάλειά της. Αμέσως μετά την επιτυχία του σε αυτόν τον τομέα, ωστόσο, στράφηκε σε μία περισσότερο ολοκληρωμένη εκδοχή της ευρωπαϊκής πολιτικής. Έτσι, μεταξύ της πρώτης παρουσίασης του σχεδίου Μπριάν και της οριστικής συζήτησής του το 1930, σε μία εποχή κατά την οποία η Ελλάδα, υπό την ηγεσία του, προσανατολιζόταν στη συμμετοχή της σε ένα ολοκληρωμένο ευρωπαϊκό πλαίσιο, ο Βενιζέλος έστρεψε τις προσωπικές του προσπάθειες και προς τη Γερμανία, θεωρώντας ότι το κράτος αυτό, έστω και ηττημένο, ήταν πολύ σημαντικό στον οικονομικό και τον πολιτιστικό τομέα για να αγνοηθεί από την Ελλάδα. Άλλωστε, η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων και με αυτή τη χώρα, επέτρεπε την αποτελεσματικότερη εφαρμογή μίας βασικής αρχής της πολιτικής του, που ήταν η εξισορρόπηση της επιρροής (και της οικονομικής) των Μεγάλων Δυνάμεων. Επομένως, η μελέτη της γερμανικής πολιτικής του Βενιζέλου κατά την τετραετία επιβεβαιώνει και αυτή τον συνολικό και ολοκληρωμένο χαρακτήρα της ευρωπαϊκής του πολιτικής.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η στάση του Βενιζέλου έναντι της Γερμανίας υπαγορεύθηκε από δύο εξαιρετικά σημαντικούς παράγοντες: πρώτον, η Γερμανία την οποία θέλησε να προσεγγίσει ήταν η Γερμανία της Βαϊμάρης, χώρα αναμφισβήτητα δημοκρατική· δεύτερον, αυτή η δημοκρατική Γερμανία ήδη έκανε μία γενναία προσπάθεια, από τα χρόνια της υπουργίας Stresemann, να ενσωματωθεί ειρηνικά στο νέο ευρωπαϊκό σύστημα, με τη συμμετοχή της στις συμφωνίες του Λοκάρνο, στην Κοινωνία των Εθνών, στις συνομιλίες με τη Γαλλία. Επομένως, η πολιτική του γερμανικού κράτους στα χρόνια αυτά διευκόλυνε μία ανάλογη στάση και προσέγγιση από την πλευρά του Κρητικού πολιτικού.

Το πώς έβλεπε ο Βενιζέλος τη Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτυπώνεται γλαφυρά στο ήδη αναφερθέν άρθρο της εφημερίδας «Πατρίς» με τίτλο «Πώς αλλάσσουν οι καιροί...»: «...επήλθεν η ήττα του милитарισμού και η νίκη της ευγενούς ιδέας, την οποίαν εκπροσώπησεν η Γερμανία εξώσασα τον ηγέτην του милитарισμού Γουλιέλμον τον Β΄ και ανακηρύξασα την μεγάλην Γερμανικήν Δημοκρατίαν, προς χαράν όχι μόνον του μεγάλου Γερμανικού Έθνους, αλλά και ολοκλήρου του κόσμου των Φιλελευθέρων ιδεών.

Κατά μοιραίαν ιδιοτροπίαν η προεδρία της Γερμανικής Δημοκρατίας ανετέθη εις τον αρχιστράτηγον του πολέμου, η περίνοια του οποίου κυβερνά και την Δημοκρατίαν με την υγιά εκείνην αντίληψιν, η οποία δεν τον απέλιπε και κατά τον πόλεμον, όστις δεν υπήρξε προϊόν της θελήσεως αυτού, αλλά του κυρίου του, τερματίζοντος τώρα τας ημέρας του μακράν της Γερμανίας...»⁷⁶

Ωστόσο, η παγκόσμια οικονομική κρίση, που εκδηλώθηκε τον Οκτώβριο του 1929 στις ΗΠΑ και έπληξε από τα μέσα του 1931 και την Ευρώπη, θα αποσταθεροποιούσε τη διεθνή ζωή και θα έπληττε την ίδια την ειρήνη με τη δημιουργία τεράστιου χάσματος ανάμεσα στις εξασθενημένες δημοκρατίες και τα αυταρχικά καθεστώτα. Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933, ο ίδιος ο Βενιζέλος υιοθέτησε μία μάλλον αμήχανη στάση μπροστά στην αντιφιλελεύθερη ναζιστική Γερμανία, παρ' ότι η επίσημη ελληνική πλευρά προσπαθούσε να ενισχύει τις σχέσεις σε οικονομικό-εμπορικό επίπεδο.⁷⁷

Χαρακτηριστικό είναι, ότι κατά την αγόρευσή του στο συμβούλιο πολιτικών αρχηγών στις 28 Φεβρουαρίου 1934, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν αναφέρθηκε καθόλου στον Χίτλερ και στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Γερμανία, παρά το γεγονός όοι ανέπτυσσε διεξοδικά τις απόψεις του σχετικά με τη διεθνή θέση της Ελλάδας τη διετία 1933-1934, δίνοντας έμφαση μόνον στις Μεγάλες Δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Ιταλία) και στα γειτονικά κράτη (Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Τουρκία).⁷⁸ Η στάση αυτή αποτελεί ενδεχο-

76. *Η Πατρίς*, 30 Σεπτεμβρίου 1929.

77. Μάλιστα οι διμερείς εμπορικές σχέσεις διευρύνθηκαν σημαντικά –αποκτώντας και πολιτική σημασία για την Ελλάδα– μετά το 1934. Βλ. μεταξύ άλλων: 1) έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 15 Φεβρουαρίου 1934, για την επίσκεψη του Έλληνα Υπουργού Οικονομίας Πεσματζόγλου στη Γερμανία, στο PA AA, R 72616, 2) έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 25 Μαΐου 1934, σχετική με την επίσκεψη του Υπουργού του Τρίτου Ράιχ, Hermann Göring, στην Αθήνα, στο PA AA, R 72614 και 3) Mogens Pelt, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-1941*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1998, σ. 102 κ.ε.

78. Βλ. Μανόλης Κούμας, «Η ελληνική διπλωματία και η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ

μένως απόδειξη της αμηχανίας στην οποία είχε περιέλθει ο Κρητικός πολιτικός μετά το 1933, αφού πλέον δεν μπορούσε να επικαλεστεί τα επιχειρήματα, που χρησιμοποίησε ως πρωθυπουργός μετά το 1928, για να αναθερμάνει τις διμερείς σχέσεις και για να επιδιώξει πολλαπλά οφέλη για την πατρίδα του μέσω της ελληνογερμανικής φιλίας και οικονομικής συνεργασίας.

ABSTRACT

DIMITRIS K. APOSTOLOPOULOS: *Greece, Germany and the international arena: Remarks on the European political agenda of Eleftherios Venizelos, 1928-1932*

In the framework of Eleftherios Venizelos' general European political agenda, which he promoted from 1928 to 1932, he did not overlook the German factor. After having balanced the relationships between Greece and Western Europe (Great Britain, France and Italy), in a way that guaranteed the country's international position and security, Venizelos expanded his diplomacy, encompassing a wider European perspective.

Thus, from the appearance of the Briand Plan to its final discussion in 1930, and whilst Greece, under his leadership, was heading towards participation in an integrated European framework, Venizelos included in his diplomatic efforts an opening to Germany, in the belief that Berlin – though defeated – was too important a factor in the financial and cultural fields to be ignored by Greece. Furthermore, the development of financial relations with Germany would allow an even more effective application of a fundamental principle of his policy – balancing the political and financial influence of the Great Powers.

Besides, Venizelos' attitude towards Germany was dictated by two significant factors. First, that during Venizelos' term Weimar Germany was undeniably a democratic country. And second, Berlin had already undertaken a

στην εξουσία, 1933-1934», στο περιοδικό *Κλειώ*, τεύχος 2, άνοιξη 2006, σ. 50 κ.ε. Βλ. επίσης την αγόρευση του Ελευθερίου Βενιζέλου ενώπιον του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών, 28 Φεβρουαρίου 1934, στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934, Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Βιβλιопωλείο της Εστίας, Αθήνα 1974, σ. 37-94.

brave effort – under Stresemann’s inspired diplomacy in the first half of the 1920s – to peacefully anchor itself to the new European system – through its active participation in the Locarno Agreements, its League of Nations’ membership and the initiation of a dialogue with France. Consequently, the strategic orientation of the German State during this period facilitated a corresponding approach on the part of the Greek Premier.